

TUNA BULGAR DEVLETİNİN İLK ASRI: BALKANLARDA TUTUNMA VE PEKİŞME (681-803)

Osman KARATAY*

ÖZET

Bir Türk topluluğu olan Bulgarlar, Karadeniz ve Kafkasların kuzeyindeki büyük devletleri yıkıldıktan sonra etrafa dağılmışlar, bunlardan bir kol da Aşağı Tuna boylarına gelerek Bizans'tan aldığı Dobruca-Deliorman bölgesine yerleşmiştir. Bizans tarihinde ilk kez bu kadar yakın bir yerde yabancı bir devletin kuruluşu İstanbul'da kabullenilememiş, iki devlet arasında kesintisiz bir mücadele başlamıştır. 680'lerden itibaren Bizans'ın çok güçlü hükümdarlar çıkaramayışı, buna karşılık Tuna Bulgar'ın ilk iki hükümdarının güçlü kişilikler oluşu sayesinde bu Türk devleti Balkanların doğusunda tutunmuştur. 8. yy ortalarından itibaren 20 yıllık bir dönem Bulgar devleti açısından bir fetret ve sarsıntı dönemi olarak niteleniyor, ancak Bizans karşısında hiç geri adım atmayışları hem sandığımız kadar kötü durumda olmadıklarını, hem de devletin temellerinin sağlam kurulduğunu göstermektedir. Aynı yüzyılın sonunda Bulgarlar yeniden yükseldiklerinde Bizans karşısında mutlak güç sahibiydiler.

Anahtar kelimeler: Tuna Bulgarları, Bulgar hanları, Bizans, Asparuh, Tervel, Kardam.

ABSTRACT

The Bulgars, a Turkic people in Eastern Europe, were scattered around after the collapse of their empire in the North of the Black Sea and the Caucasus. A branch of them came to the Lower Danube banks and seized the Dobrogea-Teleorman region from Byzantium. The latter could not accept such a case as establishing a 'barbarous' state just near to İstanbul, and the two state engaged in a continuous quarrel. That Byzantium had no authoritative personalities at the top, and that the first two Bulgar khans were superior rulers provided the Danubian

* Doç. Dr., Ege Üniversitesi, TDAE, Bornova-İzmir. karatay.osman@gmail.com.

Bulgar for the might and chance to hold the Eastern Balkans. The two decades after 755 are regarded as an interregnum and shaking for the Bulgars. But the fact that they never withdrew before the Byzantines shows that they were not in so bad position as we assume, and that their state was founded substantially and robustly. When the Bulgar state rose again at the end of the same century, they were absolutely stronger than the Byzantines.

Keywords: *Danubian Bulgars, Bulgar khans, Byzantium, Asparukh, Tervel, Kardam.*

Muhtemelen MÖ 2. yy'daki kavimler göçü veya Sarmat dalgası içinde Orta Asya'nın güneylerinden Kafkasların kuzeyine gelmiş bir Türk boyu olan Bulgarlar,¹ ilk dönemlerindeki yayılma çabalarının başarısızlığa uğramasından sonra uzun süre Kafkasların dağlık kesimlerinde yaşamışlar ve Batı Hun devletinin yıkılmasından sonra, Atilla'nın küçük oğlu İrnek'in esas dayandığı kitle olarak yeniden tarih sahnesine çıkmışlardır. Zamanla Kafkaslar ve Karadeniz'in kuzeyindeki düzlüklerde hâkimiyeti ele geçiren Bulgarlar, 7. yy'da geniş bir alanı kaplayan büyük bir devlet kurmuşlardır. Büyük hanları Kubrat'ın ismiyle özdeşleşen bu devlet uzun ömürlü olmamış, onun oğullarının birliği koruyamamaları ve yeni yeni yükselen Hazarlar karşısındaki mağlubiyetleri neticesinde dağılmıştır. Hazar egemenliğine girmek istemeyen ordalar çeşitli yerlere kaçmıştır. Bunlardan biri de üçüncü oğul Asparuh'un ordasıydı ve Aşağı Tuna boylarına yerleşerek Tuna Bulgar olarak bilinen devleti kurmuşlardır. Bu üçüncü orda günümüze kadar gelen Bulgar isminin ve devletinin temelinde durmaktadır.

Tuna Bulgar devletinin ilk kuşağı Bizans karşısındaki parlak zaferlerle renklenmiş, ancak takip eden dönemde bazen büyük bir sessizlik, bazen de iç kargaşa hüküm sürmüştür. Bu dönem Bizans'ın bariz üstünlüğü ve Bulgar'ın içişlerini yönlendirme çağı olarak yorumlanmakta, bazen de bir fetret havası düşünülmektedir. Lakin biz bu dönemde vehmedildiği gibi bir durumun sözkonusu olmadığı kanaatindeyiz. Taht kavgasından ziyade, başarısız yöneticilerin halli olarak açıklayabileceğimiz ve herhangi bir Türk devletinde görmemiz tabii olan kargaşa hali, sanılanın aksine devletin gücünü fazla sarsmamıştır. Bu sebeple Bizans sınırında ve başka yerlerde bir değişiklik veya gerileme göremiyoruz. Öbür türlü, Bizans'ın fırsatları kullanarak İstanbul'dan sonraki en acı kaybı olan Aşağı Tuna'yı geri almak için çabalamasını beklemeliyiz ki, bunu görememekteyiz.

Büyük Bulgar devletinin kuruluş tarihini tam bilmesek de, yıkılışını tam bir tarihe oturtabiliyoruz. Asparuh Han'ın ordası 679 yılında Aşağı Tuna'ya ulaştığına göre, 678'de Kafkasların kuzeyindeki ana ülkede artık bir Bulgar devletinden bahsedilemezdi. Devletin yıkılış sebebi olarak Kubrat Han'ın oğullarının baba öğüdüne aldırış etmeyip birliklerini

¹ Daha önceki Güney Sibirya (Ting-ling) önerilerinin yerine geliştirilen bu kuram için bkz. Karatay, "Ziezi ex quo Vulgares".

koruyamamaları ve Hazarlar karşısında mağlup olmaları gösterilir. Nikephoros'un bu konudaki ifadeleri şöyledir:

“(Kubrat) öldüğünde, kendilerine karşılıklı dostlukları sayesinde mülklerinin korunabilmesi için hiçbir durumda ayrışmamalarını öğütlediği beş oğul bıraktı. Fakat baba nasihatine fazla kulak vermediler ve kısa bir süre sonra her biri halklarından kendi payını alarak ayrıldı. Bayan adlı en büyük oğul babasının buyruğuna uygun olarak bugüne kadar ata toprağında kalmıştır. Kotrag adlı ikincisi Don nehrini geçti ve birincinin karşı tarafına yerleşti; dördüncüsü Tuna nehrine gidip şimdi Avar idaresinde olan Panonya'ya yerleşerek yerel halkın müttefiki oldu. Beşincisi Ravenna Pentapolis'ine (Beş Şehir) yerleşti ve Romaluların haraçgüzarı oldu. Adı Asparuh olan diğer üçüncü kardeş Dnyeper (Özü) ve Dnyester (Turla) nehirlerini geçti ve Tuna yakınlarında yerleşti...”²

Nikephoros'taki ifade önce dağılmanın olduğunu anlatıyor; bundan istifade eden Hazarlar saldırmış ve Azak'ın doğusunda kalan yerleri almışlar, bu arada Bayan'ı tabi kılmışlardır. Hazar'ın 670'lerde henüz birleşik bir Bulgar devletini dağıtacak gücünün olmadığını tahmin edebiliriz ve bu ayrıntıya kulak vermeliyiz. Aynı hikâyeden küçük farklarla Theophanes de bahseder ve aynı şekilde çocuklar dağıldıktan sonra Hazarların tek kalan kardeşe saldırdığını anlatır:

“(Kubrat) kendilerine her halükarda üstün gelmeleri ve başka kabilelerce köleleştirilmemeleri için ortak hayatlarından hiçbir durumda ayrılmamalarını öğütlediği beş oğul bırakarak öldü. Ancak onun ölümünden kısa süre sonra beş oğlu bozuştı ve her biri kendine tabi orda ile ayrıldı. Batbayan adlı en büyük oğul babasının buyruğunu gözettiler ve bugüne kadar ata toprağında kaldı. Kotrag adlı ondan küçük kardeşi Don nehrini geçti ve ağabeyinin karşı tarafına yerleşti; dördüncü ve beşincisi Tuna nehrini geçti: İlki Avar Panonyası'ndaki Avar kağanına tabi oldu ve ordusuyla orada kaldı; diğeri ise Ravenna yakınında bulunan Pentapolis'i (Beş Şehir) geçti ve Hıristiyan İmparatorluğu'na sadakati kabul etti. Onlardan sonra gelen Asparuh adlı üçüncü kardeş Tuna'dan hayli kuzeydeki nehirler olan Dnyeper (Özü) ve Dnyester'i (Turla) geçti ve Oglos'a (Bucak)³ vardığında bu birincisiyle (Dnyester) ikincisi (Tuna) arasında yerleşti...”⁴

Buna göre, Kubrat Han'ın ölümüyle dağılma arasında fazla zaman geçmiş olmamalı. Öbür türlü, “bir süre” için de olsa oğullar dönemindeki hükümlerle kaynaklarımıza yansır. Bu çerçevede Kubrat'ın ölümünü 665 yılı civarına yerleştiren düşüncelere katılmaktayız.⁵

² Nikephoros, **Short History**, s.89.

³ Slav *ongl* 'köşe, bucak' kelimesinden alınmış gözüktüyor. Türkler, özellikle Osmanlı döneminde bu bölgeye Bucak demişlerdir. Bkz. Tryjarski, “Protobulgarzy”, s.274; Golden, **Türk Halkları Tarihine Giriş**, s.289.

⁴ Theophanes, **The Chronicle of Theophanes the Confessor**, s.498.

⁵ Bu konuyu Róna-Tas, “Where was Khuvrat's Bulgharia?”, s.6-7'de tartışır. Kendisi 650 civarını alır. Ayr. bkz. Ahmetbeyoğlu, “Kubrat Han”, s.40-41.

Gerçi *Bulgar Hanları Listesi* onun oğlu Asparuh'un 61 yıl hüküm sürdüğünü söyler.⁶ Buna göre, 701 senesinde öldüğünden, 642 civarında tahta geçmiş olmalıdır. Üstelik ondan önce de Bezmer adlı birinin üç yıllık hanlığı vardır. Böylece Kubrat'ın 640'dan, dolayısıyla Heraklius'dan önce ölmüş olması gerekiyor. Bu ise mümkün değil, çünkü her iki kaynağımıza göre de kendisi 2. Konstans'ın (641-668) çağdaşıdır. Listedeki tarihlerin tutarsızlığı (İrnek zamanına doğruca ulaşmakta sorun var; hayvan takvimine göre verilen tarihleri diğer kaynaklardakilerle telif zorlukları bulunuyor), abartısı (Avitoxol 300, İrnek 150 yıl tahtta kalıyor) ve takribisi (Kurt -Kubrat?- ve Asparuh 60'ar yıl hüküm sürüyor) gibi sebepler zaman bilgisi konusunda inandırıcılığını zedeliyor. Asparuh'un tüm bozkır geleneklerine göre babası hayatta iken kendi payına düşen ordanın başında olması beklenir. Kendisinin 'büyük han' olarak atanması hakkında bir şey bilmiyoruz. Dolayısıyla, babasının hükümdarlık süresi onu bağlamaz ve ordasının başına geçtiğinden itibaren tahttır. Bunun için de 61 yıl gayet mantıklı gözüküyor, zira 600 senesi civarında doğmuş olması gereken Kubrat'ın üçüncü oğlu olan Asparuh 620'li yıllarda doğdu ise, 643 civarında da ordasının başına geçmiş olmalıdır.⁷

Nitekim listenin sonlarında, Tervel ve sonraki hanların hükümdarlık sürelerinin toplamı 91 yıl ediyor ama Tervel'in başa geçişinden listedeki son han olan Umor'un ölümüne kadar elimizde 64 yılımız var. Listedeki süreler ile Bizans kaynaklarında isimlerini duyduğumuz hanların dönemleri uyuşmuyor. Bu yüzden buradaki rakamları naiplik, veliahtlık, ortak hükümdarlık vb. şimdilik ayrıntılarını bilmediğimiz bir düzenin erken Bulgar döneminde var olduğu düşüncesiyle okumamız gerekmektedir. Bu yaklaşım Asparuh'un 61 yıl sorununu da çözer.

Buraya gelmeden önce Bucak bölgesinde belli bir süre kalış hesaplanıyor, dolayısıyla Asparuh'un gelişi 660'ların sonuna yerleştiriliyor,⁸ ama kaynaklarda böyle iki kademeli veya tedrici bir hareketten bahis yok. Sanki soluğu Tuna boylarında almış ve hemen de Bizans ile bozuşmuş gibiler. Tabii ki ilk harekette Tuna boylarına inmiş olmak, Bucak bölgesiyle hiç ilgilenmemek anlamına gelmez. Bulgarların ilk yurt tuttıkları yer Dnyester'den Tuna boylarına kadarki bölge idi; sadece bunlardan birincisi veya ikincisi değil.

Kubrat'ın oğlu Asparuh'un yeterince güçlü ve kalabalık bir ordaya sahip olduğunu düşünebiliriz. Yeterince savaşçı kaynağı vardı ki, Bizans'ı Tuna ağzındaki savaşta yenmiştir. Bizce toplam insan kaynağı 100 bin sınırını aşmamak üzere,⁹ onların kalabalığına bir Hazar belgesi tanıklık eder: "*Benim yaşadığım ülkede daha önce Vnnt'lar yaşıyordu. Atalarımız Hazarlar onlarla savaştılar. Vnnt'lar daha çoktu, deniz kıyısındaki kum kadar çoktular, fakat Hazarlar karşısında duramadılar. Ülkelerini bıraktılar ve kaçtılar; diğerleri onları Duna adlı nehre kadar takip ettiler. O gün bugündür Kustandina yakınlarında ve Duna nehrinde*

⁶ Tekin, **Tuna Bulgarları ve Dilleri**, s.13; Ahmetbeyoğlu, "Bulgar Hakanlar Listesi", s.4.

⁷ Zlatarski, **İstoriya**, s.222.

⁸ Ahmetbeyoğlu, "Yurt Tutan Hükümdar Asparuh Han", s.395.

⁹ Bu konudaki tartışmaları Tryjarski verir: "Protobulgarzy", s.288-290. Sayıyı milyon civarına ulaştırıran tahminlere (bkz. Tzvetkov, **Bilgariya i Balkanite**, s.77) katılmak mümkün gözüküyor.

yerleşiktirler; Hazarlar ise o günden beri onların ülkesine sahiptirler.”¹⁰ Süryani Mikail 570 civarına tarihlediği Dasitani anlatısında Asya içlerinden 30 bin kişilik ordaları olan üç kardeşin geldiğini ve bunlardan *Bulgarios*’un kendi 10 bin kişisini alarak Bizans arazisine yerleştiğini söyler.¹¹ Göçün tarihini bile tutturamazken elbette bunu sağlam bir veri olarak alamayız, ama Asparuh’un hazırkıta askerleri herhalde bu sayının çok üzerinde değildi.

Buradaki Vnnt’r’den üstünde ittifak edildiği şekilde Onoğur/Onoğundur kelimesini anlamamız gerekir ki, Kubrat’ın devleti aslında Bulgarlar ile Onoğurların bir birliği idi ve bu sayede Bulgar ve Onoğur kelimeleri birbirini çağrıştırır olmuş, bu durum günümüz tarihçiliğini de etkilemiştir. Bunların yaşadığı yer Don nehrinin güneyi/doğusu olarak gözüküyor. Asparuh’un Hazarlara yenilip Tuna’ya göçtüğü zamandan iki üç yıl sonra yazılan *Ermeni Coğrafyası* adlı eser ise çıkış yeri olarak Orta Kafkas silsilesini gösterir: “(Trakya’da) *iki dağ ve bir ırmak, yani Tuna vardır ki, altı ayağı vardır ve bir göl ve Peuce (Bucak?) adında bir ada oluşturur. Bulgar dağlarından, Hazarlardan bir kaçkın olan Xubrat oğlu Asparhruk bu adada yaşar ki, Avar ulusunu sürüp oraya yerleşmişlerdir.*”¹²

Onun ilk gidişte Avarlarla mücadelesini başka kaynak vermiyor. Bu mücadelenin olmaması mümkün gözüküyor ama 681’den önce, yani Bizans’ın yenilmesi ve Dobruca-Bucak bölgesinde oturma ruhsatının alınmasından evvel gerçekleşmiş olmalıdır ve büyük ihtimalle dağılan Bulgarların beş kolundan biri olan Kuber koluyla ilgilidir. Kuber Han ondan kısa süre önce ordasıyla birlikte Avarlara sığınmış, güneyde bir serhat bölgesinin komutanlığına atanmış, ama kısa süre sonra isyan ederek Makedonya’ya gidip Bizans’a sığınmıştır. Onun bu sergüzeşti nihayetinde Sırp devletinin kuruluşu ile sonuçlanacaktır.¹³ Avarların kendilerine gelen bir kardeşi kabul etmeleri ama hâkimiyet alanları dışındaki bir bölgeye göç eden diğer kardeşle mücadele etmeleri işte bu tecrübeden sonra oluyor. Kuber ile Avarların arası bozulduğunda bunun Kuber’in Aşağı Tuna’daki kardeşinin ilgi alanı dışında kalması, hatta dikkatli bir örgütlenme ile Avarlara isyanı gerçekleştiren Kuber’in ulaşılabilecek mesafedeki akraba ve soydaşlarını bu tezgâhın dışında tutması zor gözüküyor. Aralarında muhtemelen Kuber’in elini rahatlatmaya yönelik bir işbirliğini varsayabiliriz. Ancak henüz bunun için Ermeni kaynağındaki ima dışında bir delil bulunmuyor. Tahminimizce, Bizans’ı etkileyen bir tarafı olmadığından bu mücadele Bizans kaynaklarına yansımıyor ama haberleri uzaklara ulaşıyor ki, Şıraklı Ananias kaydediyor.

Zlatarski’ye göre, Bucak’a daha erken bir tarihte gelen Asparuh, Bizanslıların Araplarla meşgul olmasından (o güne kadarki en şiddetli İstanbul kuşatmasından ancak 678 yılında

¹⁰ Kokovtsov, *Yevreysko-hazarskaya perepiska v X veke*, s.92.

¹¹ Michel le Syrien, *Chronique de Michel le Syrien*, II, s.363. Bunu Bar Hebraus da kopyalamıştır: Gregory Abû’l-Farac (Bar Hebraus), *Abû’l-Farac Tarihi*, s.165.

¹² Hewsens, *The Geography of Ananias of Şırak*, (uzun nüsha) s.48.

¹³ Bu konu Karatay tarafından şu makalede çalışılmıştır: “Kuber Han’ın Göçü ve Türk İsimli Sırp Kralları”. Kuber kolunun faaliyetleri için bkz. Tryjarski, “Protobulgarzy”, s.245-248; Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire*, s.20-21; Zlatarski, *İstoriya*, s.205-209, 214-220.

kurtulabiliyorlar) faydalanan Bulgarların Bucak'tan güneye yayıldıklarını söyler.¹⁴ Ama dönemle ilgili biricik kaynaklarımız olan Theophanes ve Nikephoros'taki bir ifade onların yeni geldiğine vurgu yapıyor. İmparator kuzeyden pis bir ırkın, yani Bulgarların geldiğini 'duyuyor' ve duyar duymaz harekete geçiyor.¹⁵ Bizans'ın zor zamanlarında onların 'Roma' arazisini işgal ettiğine ve oralara yerleştiğine dair bir ifade yok. Ayrıca da, herhalde İstanbul kuşatma altındayken süren bir Bulgar istilası Dobruca ile yetinmez, Trakya'nın önemli bir kısmını etkisine alırdı.

Asparuh'un 679 senesinde Bucak'a geldikten sonra Bizanslılarla girdiği mücadelenin ayrıntılarına vakıfız. Nikephoros ve Theophanes imparator 4. Konstantinos'un karadan ve denizden başarısız seferini anlatırlar. Bulgarlar bataklık bir alana çekilerek savunmaya geçerler. Bu arada imparator rahatsızlanıp dönmek zorunda kalır. Bu ordunun moralini bozar ve Bulgarlar güç kazanırlar. Çekilen Bizans ordusu Tuna'ya kadar takip edilir ve kıyım yapılır. Karşıda bir güç kalmayınca Bulgar orduları Tuna'yı geçerler ve Varna'ya doğru ilerleyip kesin hâkimiyetlerini kurarlar. Bölgede bulunan yedi Slav kabilesini tabi kılp Sever adlı kabileye Bizans, diğerlerine de Avar hududunu gözetme görevi verirler. Bu şartlarda çaresiz kalan imparator onlarla anlaşır ve üstelik haraç vermeye başlar (681).¹⁶

Böylece Bizans Bulgar devletini resmen kabul etmiş oluyordu. Durumun Bulgarlar açısından gayet rahat olduğu anlaşılıyor ki, kuzeyde kalmayıp Tuna'nın güneyine yerleşmişler ve bugün Şumnu ili sınırları içinde kalan Pliska'yı başkent yapmışlardır. Bundan sonra tarihteki ilginç yapılardan biri ortaya çıkar. Bizans gibi dünyanın zirvesindeki bir devletin yanısında kalıcı bir devlet kurulmuş ve Rus saldırısıyla son buluncaya kadar 300 yıl ayakta kalmıştır. Bu devleti daha ilginç kılan şey, bozkır kültürüne ait bir Türk devleti olarak kurulmasına mukabil, yerleşik Batı kültür dairesinden bir Hıristiyan Slav devleti olarak yıkılmasıdır. Devletin Türk özelliği Türklerin dil ve kültürlerini kaybetmesiyle ortadan kalkmış, lakin isim günümüze kadar kalmıştır.¹⁷

Asparuh Han'ın isminin bu yazılışını Bizans ve Ermeni kaynaklarından alıyoruz. Bir de, yine Yunancadan çeviri eski Rusça bir kaynak vardır ki, hem ilk dönem hükümdarlarının isim ve süreleri, hem de Eski Bulgar dili açısından hesapsız bir değeri haizdir. *Bulgar*

¹⁴ Zlatarski, *İstoriya*, s.194-195.

¹⁵ Theophanes, *The Chronicle of Theophanes the Confessor*, s.498; Nikephoros, *Short History*, s.89.

¹⁶ Nikephoros, *Short History*, s.91; Theophanes, *The Chronicle of Theophanes the Confessor*, s.498-499. ayr. bkz. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.117-118; Zlatarski, *İstoriya*, s.196-200.

¹⁷ Tuna Bulgar devletindeki Türklerin Slavlaşma süreci Osman Karatay'ın "Omurtak Han'ın Rüyası" başlıklı makalesinde incelenir. Bu çalışma aynı zamanda kuruluş ve kökenlerden itibaren Bulgar devletinin hülasa bir siyasi tarihini verir. Tuna Bulgar'ın kısa siyasi tarihini Türkçede Ayşe Kayapınar'ın makalelerinde okumak mümkündür: "Tuna Bulgar Devleti (679-1018)" ve "Bulgarların Balkanlara Göçü". Fehér'in küçük ama değerli eseri her zaman zirvede kalacağı benziyor ve siyasi tarihi hızlı ama ayrıntılı bir biçimde veriyor: *Bulgar Türkleri Tarihi*, s.30-70. Bu eserin ardından yayınlanan Kafesoğlu'nun harika Bulgar tarihi özeti de Türkçedeki bir diğer önemli kaynak olarak duruyor: *Bulgarların Ash*.

Hanları Listesi olarak bilinen bu kısa metinde adı *Esperix* olarak geçer.¹⁸ Türkçede *esperi* ‘delice doğan’ anlamına gelir. Sondaki *-k* sesi ise küçültme eki olarak tahmin edilebilir.¹⁹

Asparuh döneminin siyasi olaylarını pek bilmiyoruz. 2. Iustinianos (685-695, 705-711) tahta geçişinin ikinci yılında babasının Bulgarlarla yaptığı antlaşmayı feshedip haracı keser ve ertesi yıl da Trakya üzerine yürür. Selanik’e doğru ilerlemiştir, yani çabaları Ege’nin kuzey sahilindeki Slavlarla sınırlı kalır. Ama Bulgarlar onu dönüşte dar bir geçitte sıkıştırıp ordusunu yok ederler; kendisi yaralı olarak canını zor kurtarır.²⁰

Bundan sonra Bizans’ın Bulgar varlığını artık içselleştirdiğini, bu acıya alıştığını görüyoruz. Kurulduğu günlerde bu devletin sınırları günümüzdeki Bulgaristan’ın kuzey yarısı ile Romanya’nın Eflak ve Boğdan bölgelerini ve Dnyester’e kadarki araziye içeriyordu. Avarlarla mücadelenin Asparuh’u ne kadar meşgul ettiğini bilmiyoruz, ancak yedi Slav kabilesinden altısının askeri güçlerine Avar cenahını koruma görevi verildiğine göre, batı tarafında durumun ciddi olduğu akla geliyor. Kendileri Deliorman-Dobruca bölgesine, yani Bizans sınırına yerleşmişlerdi ve Slavların Sever kabilesi ile birlikte dikkatlerini güney sınırlarına vermişlerdi. Yerleşim alanları batıdaki Avar ve doğudaki Hazarlardan en uzak noktaydı. Bu durum bize Asparuh’un Avar ve Hazarlara karşı daima temkinde olduğunu, Bizans’tan o derece korkmadığını söylüyor olabilir.

Slavlarla ilişkinin doğası çok tartışılmıştır. Bunu bir ittifak olarak görmek kuşkusuz yerindedir ama oluşum sebebi için Halperin’e kulak vermek gerekir. Bulgarları eskiden beri tanıyan ve Dobruca’da 679-681 arasında Bizans ordularını nasıl dağıttıklarını gören Slavlar, onlara karşı çıkmamaya karar vermişlerdir.²¹ Buna mukabil Zlatarski ısrarla bunun eşit ağırlıkta hakların korunduğu bir Bulgar-Slav birliği olduğunu söyler.²² Bu eşitliğin derecesi tartışılır ama ortada en azından üst seviyede açık bir Bulgar hâkimiyeti vardır. Bu aşamada tartışılan en önemli konu Bulgarların Slavlar üzerindeki hâkimiyeti nasıl sağladıklarıdır.

Moravya’dan gelip Avar denetiminde Batı Balkanlara indirilen kitlelere mukabil, günümüzdeki Bulgaristan, Makedonya ve Yunanistan arazilerine inen Slavlar Karpatların kuzeyinden geliyorlardı ve Avar hâkimiyet alanının dışındaydılar. Avarların baş edemediği, Bizanslıların ise çaresiz kaldığı bu Doğu Balkan Slavlarının anlaşılabilir şekilde Bulgar idaresine girişi, sırf Bulgar askeri gücüne bağlanması zor olan kuşkulu bir durumdur. Bu yüzden aralarında bir sözleşme yapıp ortak bir devlet yapısının amaçlandığını düşünmeliyiz.²³ Taraflar birbirini iki yüz, belki üç yüz yıldır tanıyorlardı; Bizans ile uzun bir ortak

¹⁸ Tekin, Talat, **Tuna Bulgarları ve Dilleri**, s.13; Ahmetbeyoğlu, “Bulgar Hakanlar Listesi”, s.4.

¹⁹ Ahmetbeyoğlu, “Yurt Tutan Hükümdar Asparuh Han”, s.396; Golden, **Türk Halkları Tarihi-ne Giriş**, s.289.

²⁰ Nikephoros, **Short History**, s.93; Theophanes, **The Chronicle of Theophanes the Confessor**, s.507-508. Selanik’e yönelik bir seferi Bulgarlara karşı olarak görmek zor olmakla birlikte, Iustinianos’un bundan amacının Slav ve Bulgarları cezalandırmak olduğu söylenir: Fine, **The Early Medieval Balkans**, s.71.

²¹ Halperin, “Bulgars and Slavs in the First Bulgarian Empire”, s.185-187.

²² Zlatarski, **İstoriya**, s.200.

²³ Zlatarski, **İstoriya**, s.200.

savaş mazileri vardı ve böyle bir ittifaktan dağınık ve devletsiz Slavların çıkarının çok fazla olduğunu hesaplayabiliriz. Bununla birlikte, ortak bir Slav iradesinden değil de münferit Slav kabilelerinin ayrı ayrı razı edilmesinden bahsetmek tarihi çerçeveye ve Slav toplumunun doğasına daha uygun düşecektir.

Kardam öncesi dönemde (680-780)Tuna Bulgar devletinin arazisi

Öte yandan, zor kullanımı sözkonusu olduğunda, bu yedi kabileye boyun eğdirmenin Bulgarlar için müşkül bir iş olmadığı açıktır ama böyle bir cephe daha açsalar, bu kez Bizanslılarla mücadelede zorlanacaklardı. Nüfusları onlardan çok kalabalık olmayan Avarlar daha geniş bir arazideki daha büyük Slav kitlelerini zor kullanarak yönetiyorlardı. Slavların çıkar birliği yanında, askeri kabiliyetlerini iyi bildikleri Bulgarlardan korkularını da bu kısma ilave etmeliyiz. Nitekim bir tehciere ihtimal vermesek de, onların Tuna boylarındaki Slavlara bazı zorbalıklar yaptığını söyleyen *Ana Rus Vakayinamesi*'nde²⁴ bazı acı hatıralar korunmuş olabilir.

Asparuh Han 701 yılı civarında öldü. Onun yerine oğlu Tervel (701-718) geçti. *Liste*'de 21 yıl hükümdarlık yaptığı belirtilir. Tahta geçiş tarihi olarak *Liste*'de geçen *Koyun yılı*

²⁴ *Povest' vremennix let*, s.210; Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s.480.

tarihi esas alınır. Ölüm yılı Bizans kaynaklarından tahmin edildiğine göre, yukarıda geçtiği gibi onun 'ikincil hükümdarlık' görevi de (*Kanat Eliği*) bu süreye eklenmiş olmalıdır.²⁵

Babasının geç ölümünden, onun da tahtta iken hayli olgun yaşta bulunduğunu tahmin edebiliriz. Onun döneminin en önemli hadisesi Bizans'ın taht kavgalarına Bulgar müdahalesidir. Asparuh'un yendiği 2. Iustinianos Kırım'da sürgünde iken Hazar kağanının damadı olur. Ancak imparator 2. Tiberios (698-705) kağana hediyeler göndererek onu öldürmesi veya kendisine göndermesi için razı eder. Kağan bunu kabul eder, fakat Iustinianos'un dostu olan Hazar görevlileri durumu bildirip kaçmasını sağlarlar. Eşini kayınbabasına gönderen Iustinianos, Kırım'dan kaçıp Bulgar hanı Tervel'e sığınır. Tervel onu yanına alıp ordusuyla birlikte İstanbul'a yürür. Iustinianos şehre girip kendini imparator ilan ettirmeyi başarır; ardından surların dışında bekleyen Tervel'i çağırır ve tarihte ilk defa olmak üzere ona kayser sanını verir.²⁶ Çok sayıda hediye yanında toprak da vardır ve Balkan silsilesinin güneyindeki şimdi Zağra/Zagora olarak bilinen bölge Bulgarlara bırakılır.²⁷

Çok zalim bir imparator olduğu anlatılan 2. Iustinianos, üç yıllık muhalefet imha sürecinin ardından ülkesine hâkim olduğunu sandığı bir zamanda, Bulgarlara verdiklerinden pişmanlık duyarak büyük bir orduyla Bulgarların üzerine yürümüşken gafil avlandı ve Karadeniz kıyısındaki Anchialos (Tr. Ahyolu, Bg. Pomorie) kentinde kısılı kaldı. Geceleyin gemiyle kaçarak canını zor kurtardı (708).²⁸ Başkent Pliska yakınında bulunan, Tervel'i at üstünde muzaffer bir hükümdar olarak betimleyen Madara heykeli olarak bilinen dev kabartma bu zafer anısına yapılmıştır. Ayrıca bu zaferin anısına mühürler bastırmıştır ki, aynen Madara kabartmasındaki gibi uzun saçlı ve miğferlidir. Kabartmanın yanındaki yazıtlardan biri buradaki ilk Bulgar yazıtıdır ve onu anlatır: "... *Bulgarların... ve Tervel'e geldi. Selanik bölgesindeki amcalarım kesik burunlu imparatora güvenmediler ve Kisinin'a döndüler... onunki... antlaşma ile hükümdar Tervel imparatora beş bin... verdi... imparator benimle iyi kazandı.*"²⁹

²⁵ Ahmetbeyoğlu, "Tervel Han", s.564.

²⁶ Bu gelişmelerin ayrıntısı için bkz. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, s.185-192; Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.260-266; Ahmetbeyoğlu, "Tervel Han", s.564-566; Zlatarski, *İstoriya*, s.223-232. Bizanslıların bu sanı verirken onu imparatorundan sonraki makama oturttukları vehminde olduğuna dair Runciman'ın bir tartışması vardır. Bu vehim, Bulgar devletini Bizans'a bağlı görmekle ilgilidir ki, saf Tervel'in böyle birşeyden haberi yoktur (Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire*, s.31). Ancak Bizanslıların kendilerini tatminden başka sonuç getirmeyecek böyle bir gölge oyununa tevessül ettiklerini düşünmek zordur.

²⁷ Nikephoros, *Short History*, s.101-105; Theophanes, *The Chronicle of Theophanes the Confessor*, s.520-523. Bu son toprak bahsi Zlatarski'dendir (*İstoriya*, s.226, 231), ancak Fine'a göre, *The Early Medieval Balkans*, s.74, Tervel'e bu şekilde toprak bırakıldığının kanıtı yoktur.

²⁸ Nikephoros, *Short History*, s.105; Theophanes, *The Chronicle of Theophanes the Confessor*, s.525.

²⁹ Beşevliev, *Pirvo-Bilgarski Nadpisi*, s.91, 94, 98-100, 104-107. Yazıtlarla birlikte bu kabartma ve mühürlerin anlam ve içeriğini yenilerde Curta değerlendirmiştir: "Qagan, Khan or King?", s.11 vd.

Iustinianos intikam kolunu üç yıl sonra Kırım'a da uzatır ama Bizans vatandaşlarının yanında Hazarlara da zarar verince, orada sürgünde bulunan Philippikos adlı bir Ermeni Hazar desteğiyle isyan eder ve İstanbul'a gelerek imparator olur. Nikephoros bu sırada Iustinianos'un yanında bir Bulgar birliğinin bulunduğunu bildirir. Anlaşılan bu kez Bulgar yardımı işe yaramamış ve Iustinianos tahtı ve hayatını kaybetmiştir (711).³⁰

Sebebi bununla mı (Ostrogorsky intikam der³¹), yoksa haraç ödenmemesiyle ilgilidir bilinmez ama Bulgarlar Philippikos'un ilk zamanlarında İstanbul'a şaşırtıcı bir baskın yaptılar. Kentin etrafında dolaştılar, ne buldularsa yağmaladılar ve hiçbir mukavemet görmeksizin döndüler.³² Trakya tarafındaki zayıflığı takviye için Marmara'nın güneyinden İstanbul'a aktarılan kuvvetler ise isyan ederek imparatoru tahttan indirdiler (713). Dolayısıyla Bizans'taki taht savaşlarında Bulgarların tutumu her durumda belirleyici oluyordu. Bizans tahtına kalıcı birisi geçmeyince de savaş hali sürüp gidiyordu. 713'te tahta çıkan 2. Anastasius da iki yıl kalabildi ve yerini Tervel ile 716 yılında bir barış antlaşması yapacak olan 3. Theodosius aldı. Bu antlaşmaya göre sınır Burgaz körfezi hizasına inmiştir ve yıllardır aksadığını tahmin ettiğimiz haraç da düzene sokulmuştur. Ayrıca ticaretin gelişmesi için anlaşılmıştır.³³ Bu ilişkinin sonucu, 717-718'deki İstanbul kuşatmasında Bulgarların Araplara karşı Bizanslılara yardım etmesi olmuştur.³⁴

717'de Ermeni asıllı 3. Leon'un tahta çıkmasıyla Bizans'ta her bakımdan yeni bir dönem başlar. Tervel'in daha ertesi sene onun aleyhine gerçekleştirilen devrik 2. Anastasius önderliğindeki dolaplara dâhil olması ve destek vermesi, iki yıl önceki antlaşmanın Leon'la birlikte battal olduğunu göstermektedir. Anastasius Bulgar destekçileriyle birlikte (Nikephoros'a göre) Ereğli'ye veya (Theophanes'e göre) İstanbul'a kadar yürüdü ama oradaki işbirlikçiler ortaya çıkartılmış ve cezalandırılmıştı. Oyun ortada kalınca Bulgarlar onu yeni imparatora teslim edip, mükâfatlarını aldıktan sonra gittiler.³⁵ Bu, Tervel'in son faaliyetidir ve aynı kaynaktan beslenen iki Bizans vakayinamesinden Tervel dönemi Bulgarları hakkında öğrendiklerimiz bunlarla sınırlıdır. Zlatarski ona bütün Balkan Slavlarını yönetimine almak şeklindeki resmi ideolojinin kuruculuğu rolünü verir.³⁶

³⁰ Nikephoros, **Short History**, s.107-113; Theophanes, **The Chronicle of Theophanes the Confessor**, s.527-529.

³¹ Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, s.143.

³² Nikephoros, **Short History**, s.115; Theophanes, **The Chronicle of Theophanes the Confessor**, s.532.

³³ Theophanes bu antlaşmadan yüzyıl sonraki olayları anlatırken bahseder: Theophanes, **The Chronicle of Theophanes the Confessor**, s.681. Zlatarski, **İstoriya**, s.240-247, bu maddeleri oldukça geniş inceler.

³⁴ Michel le Syrien, **Chronique de Michel le Syrien**, II, s.485; Ahmetbeyoğlu, "Tervel Han", s.566-567; Kayapınar, "Bulgarların Balkanlara Göçü", s.109; Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, s.146.

³⁵ Nikephoros, **Short History**, s.127; Theophanes, **The Chronicle of Theophanes the Confessor**, s.552.

³⁶ Zlatarski, **İstoriya**, s.233-234, 252-253.

Bundan sonra 37 yıl boyunca hiçbir faaliyet bilmiyoruz. Bu açıdan, 755'e kadarki dönemi Bulgar'daki Bizans taraftarlarının hâkimiyet dönemi olarak nitelemek³⁷ ne ölçüde doğru olabilir, bilinmez. İzleyen hanları ise *Liste*'den öğreniyoruz. Ancak ilkinde sorun vardır. Kimi bilginlere göre Tervel'in ardından gelen ve muhtemelen kısa bir süre tahtta kalan kimisenin adı unutulmuştur, kimilerine göre ise Tvirem'dir. Bu kelime Bulgar Türkçesinde 'dokuzuncu' demektir (< tokuz < tokur > tovir < tivir + em).³⁸ Bir önceki ve bir sonraki hanlarla birlikte listede geçişi vermek gerekir:

*Tervel' 20 ve bir yıl, uruğu Dulo ve yılı tekou çitem, Tvirem' 20 ve sekiz yıl, uruğu Dulo ve yılı dvan şehtem, Sevar' 15 yıl uruğu Dulo ve yılı toh altom.*³⁹

Listede düzenli şekilde isim, hükümdarlık süresi, uruk ve tahta çıkış yılı veriliyor. Tervel için bu kayıt tamamlanıyor, koyun yılı yedinci ay (*tekou çitem*) veriliyor ve sonra *tvirem* 'dokuzuncu' kelimesi geliyor. Bu kelime Tervel ile ilgili olmamalı. Burada olması beklenen hanın bilgileri de tam girilmiş. Şaşırtıcı olan sıra sayısı ama bu sayıyı isimden başka koyacak yer yok. Ayrıca, 766 yılı civarında kaydedilmiş bir belgede, uzun bir hükümdarlıktan sonra 40 yıl kadar önce ölmüş birinin adının unutulması veya bilinmemesi gibi bir vaka bekleyemeyiz. Hatalı tensihler her zaman mümkündür ve bu kelimenin aslı yakın okunan başka bir kelime de olabilir. Ancak listenin görünümü itibarıyla bir unutmaya hadisesi bize makul gelmiyor. Şimdilik gördüğümüz şeyi okumak ve bu hanı Dokuzuncu olarak adlandırmak durumundayız ki, Türkçede veya başka bir dilde bu yadsınacak bir şey değildir.⁴⁰

Tvirem'in tahtta olduğu zamanda Bizans'ın başında Leon gibi güçlü ve askeri fırsatları kaçırmayan bir imparatorun bulunduğunu düşünürsek, Bulgar cephesinde de durumun iyi olduğunu ve iki gücün denge kurmuş olarak barışı koruduğunu anlarız. Kaynaklardaki sessizlik bu yüzden olmalıdır. Aynı durum Tvirem'in veya isimsiz hanın ardından gelen Sevar Han için de geçerlidir. Bu hanın adı da Bizans kaynaklarında hiç geçmez. Onun ardından gelen Kormisoş/Kormış'ın⁴¹ son zamanlarında rahatsızlıklar başlar ve Tuna Bulgarları tekrar ve daha fazla Bizans'ın görüş alanına girerler. Bulgar devletindeki tüm rahatsızlıklarda geleneksel Bizans siyasetinin eserlerini görmek mümkündür.⁴²

Yukarıda belirttiğimiz gibi, *Liste*'deki senelerin tahtta müstakil büyük hanlık dönemlerine işareti kuşkuyla olduğu için ve başka kaynaklarda da kayıt bulunmadığından, bu hü-

³⁷ Fine, *The Early Medieval Balkans*, s.75.

³⁸ Tekin, *Tuna Bulgarları*, s.23.

³⁹ Tekin, *Tuna Bulgarları*, s.13; Ahmetbeyoğlu, "Bulgar Hakanlar Listesi", s.4-5.

⁴⁰ Ahmetbeyoğlu, "Bulgar Hakanlar Listesi", s.4, dy.22.

⁴¹ *Liste*'de Kormisoş, Bizans yıllıklarında Krümesis gibi şekillerde geçen bu ismi hemen tüm tarihçiler 'kur' kökünden türetirler. Lakin 'koru' kökünü de hesaba katmamız gerekir. Kormış (< Korumuş) olması mümkündür. *Liste*'deki yazımda bir sorun bulunuyor. Hiçbir isimde Yunanca -s tanımlığı bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu ismin sonundaki -ş harfini asli olarak düşünmemiz gerekecektir. Buna karşılık da, eğer asli biçim bu ise Yunanca yazılışlarda tanımlık ihmal edilmiş gözüküyor. *Liste*'nin nihayet Yunancadan çeviri olduğunu düşünerek, öbür türlü anlamlandıramayacağımız bu ismin iki heceli halini kabul etmeliyiz.

⁴² Hristov, *Bulgaria 1300 Years*, Sofya, 1980, s.28.

kümdarların zamanlarını tam tayin edemiyoruz. Konunun önde gelen uzmanları birbirinden çok farklı tarihler önermişlerdir. Biz bunlar içinde, diğerlerinden evla olması için sebebi olmamakla birlikte, Zlatarski'nin tarihlendirmesini alacağız, ki Runciman da bundan ayrılmaz: Tvirem/isimsiz han 718-724, Sevar 724-739 ve Kormış 739-756. Bu dönemin iç gelişmelerinden de haberimiz yok ama yine Zlatarski'nin tahmine dayalı bir yeniden kurmasına başvurabiliriz: Asparuh ve Tervel'in Slavları kucaklayan ve razı eden siyasetine mukabil, Türk asıllı boyların yükselen direnişi ve nihayet hanedanın ait olduğu Dulo uruğundan olmayan Kormış'ın tahta geçişi.⁴³

Bu taht değişikliği için illa da bir etnik çatışma ve bey takımının isyan edip hanedanı devirmesi gibi bir hadiseler zinciri kurmaya gerek yoktur. Hanedan başka şekillerde de değişir. Macaristan'da yerli Arpadlı soyunun yerini barışçıl bir şekilde, mirasla tastamam yabancı bir hanedan olan Norman asıllı Angou'lar almıştır.

Bizans tarzını seven bir hükümdar olarak tanımlanan Kormış'ın⁴⁴ son günlerinde, İstanbul'da 5. Konstantinos başta iken (741-775), Bizanslılar Trakya'da yeni istihkamlar kurup Ermeni ve Suriyelileri iskana başladılar. Hudut birliği amaçlı oluşturulan bu yerleşimlerin bütün ihtiyaçları karşılanıyordu. Bundan tedirgin olan Bulgarlar 756'da bahane olarak vergi istediler. Bunun reddi ile de Bizans'a saldırıp Trakya'daki Uzun Duvar'a kadar ilerlediler.⁴⁵ Nikephoros bu bilgiye kısaca şunu ekler: İmparator onları yendi ve kanlı bir takiple kovaldı. Ardından da karadan ve denizden bir karşı sefere çıktı. Gemiler Tuna'dan girdiler ve Bulgarlara büyük zarar verdiler. Çaresiz kalan Bulgarlar barış istediler.⁴⁶ Kormış bu yenilgiden sonra 756 senesinde öldü ve yerini kaynaklarda Vinek olarak geçen kimseye bıraktı.⁴⁷

Aynı aileden, Ukil veya Vokil uruğundan Kormış'ın oğlu olan Vinek⁴⁸ (756-761) kendini kesintisiz Bizans savaşları içinde buldu. Nikephoros o günlerdeki hadiseleri tek kademede anlatırken, Theophanes'e bakılırsa, yıllara yayılmış bir mücadele görülüyor. Ostrogorsky, imparatorun Bulgarlar üzerine dokuz sefer yaptığını söyler.⁴⁹ Örneğin iki yıl sonra, 758'de Konstantinos Makedonya'daki Slavları yükündürüyor.⁵⁰ Ertesi yıl da Bulgaristan'a saldırıyor ama Beregaba geçidindeki savaşta ağır bir yenilgiye uğruyor. Üst düzey komutanlarını kaybediyor. Esir alınan pek çok Bizanslı Bulgarlarca öldürülüyor ve imparator perişan şekilde dönüyor.⁵¹

⁴³ Zlatarski, *İstoriya*, s.256-257.

⁴⁴ Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire*, s.35.

⁴⁵ Theophanes, *The Chronicle of Theophanes the Confessor*, s.593-594.

⁴⁶ Nikephoros, *Short History*, s.145.

⁴⁷ Zlatarski, *İstoriya*, s.272.

⁴⁸ *Liste*'de adı Vineh olarak geçiyor. İlk kısmının silik olduğu düşünülüyor ve başa bir 's' sesi konuyor. Beşevliev'e göre bu isim **Sovineh* veya **Sivineh*'tir. Tekin bunu *Sevinek* veya *Sövinek* biçiminde kuruyor: **Tuna Bulgarları**, s.54.

⁴⁹ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.156.

⁵⁰ Theophanes, *The Chronicle of Theophanes the Confessor*, s.595.

⁵¹ Theophanes, *The Chronicle of Theophanes the Confessor*, s.596.

Ancak Bulgar tarafı hem kalıcı bir başarının susuzluğunda gözüküyor, hem de iç rahatsızlıklar hüküm sürüyor gibidir ki, tam tarihi olmamakla birlikte bu sıralarda 208 bin Slav Bizans'a iltica ediyor ve İstanbul'un Anadolu yakasına geçirilerek Şile çevrelerine yerleştiriliyor.⁵² Öte yandan, Zlatarski'ye göre, daha önce sadece tebaa ve bağlı olan Slavlar bu han zamanında devlet kademelerinde görev almaya başlamışlardır. Aynı zamanda Kormuş'un iktidarı çoğunluk olan Slavlara dayanmaktaydı ki, bunlar da rollerinin farkında olup devlet işlerinde doğrudan doğruya yer almaya çalışmaktaydılar. Vinek'in ve sülalesinin de Slav komitopuloslarına ve knezlerine dayandığı, Makedon Slavlarıyla münasebetlerinden anlaşılmaktadır.⁵³

761 senesinde gidişattan rahatsız olan Bulgar beyleri arasında hana karşı ittifak belirdi ve 'verasetle' tahtta olan Vinek öldürülerek yerine Ugain uruğundan Teleç (761-764) geçirildi. Bizans'a kaçan Slavların onun döneminde ve ondan korkuyla gittikleri de söylenir.⁵⁴ Genç ve delikanlı ve tabii savaş düşkünü (Zlatarski'nin adlandırmasıyla "Savaş Partisi" mensubu⁵⁵) olduğu anlaşılan Teleç hemen Bizans arazisine akınlara başladı. Konstantinos bunun üzerine büyük bir donanmayla kalabalık bir orduyu denizden yola çıkardı. Kendisi de karadan Anchialos'a giderek Bulgarlarla kanlı bir meydan savaşı verdi. Sonuçta Bulgar ve Slav ordusu yenildi ve hayli kimse esir alındı. Bu esirler İstanbul'a getirilip vatandaşlara verilerek öldürtüldü (763).

Bu durum Bulgar cephesindeki azmi kırdı. Bir süre iç mücadelenin sürdüğü anlaşılıyor ki, nihayet han öldürüldü ve yerine *Liste*'ye göre Umor/Umar, Bizans kaynaklarına göre Kormuş'un kayınbiraderi Savinos/Sevin başa geçirildi (764).⁵⁶ *Liste* 40 gün başta kaldığı söylenen Umar'la biter. Bizans kaynaklarıyla uyumsuzluğu kısa süreli hanların isminin İstanbul'da önemsenmemesiyle telif edebiliriz. Teleç ile Umar arasında beklediğimiz Sevin'in yokluğunun sebebini belki Nikephoros'taki bir ayrıntıdan öğrenebiliriz. Ona göre Umar adındaki Bulgar önderi Sevin tarafından atanmıştı.⁵⁷ İşte, Sevin'in desteğiyle gelmiş ve sadece 40 gün kalmış olan Umar, yerini ona bırakmak zorunda kalmıştır. Bu arayışı geçen Bizanslılar Teleç'in ardından Sevin'i han olarak görüyorlar.

Bundan sonra *Liste*'de veri olmadığından belki rahatlıyoruz ve sadece Bizans kaynaklarına inanmak durumunda kalıyoruz. Sevin iktidarı ele aldığı anda anlaşılan askeri olarak durumu toparlamak kolay değildi. Bunun farkında olarak Bizans ile barış için temasa başlar. Ancak, belki şartlarla ilgili bir söylentiden dolayı onun barış çabaları Bulgar beylerince hoş

⁵² Nikephoros, **Short History**, s.149. Bu sayı üzerine çok tartışma yapılmıştır. Biz de bir kısım tarihçi gibi küsuratlı sayıların pek abartılı olmayacağını düşünüyor ve bu sayının gerçeğe yakın bir rakamı ifade ettiğini kabul ediyoruz.

⁵³ Zlatarski, **İstoriya**, s.279.

⁵⁴ Runciman, **A History of the First Bulgarian Empire**, s.38.

⁵⁵ Zlatarski, **İstoriya**, s.282.

⁵⁶ İsmi *Sabin* olarak gören Zlatarski, bir Slav knezi olabileceğini, devlet içinde "eşit konumda" olan Slavlardan da bir han çıkabileceğini söyler: **İstoriya**, s.286. Ancak Bulgar devletinin o günlerde buna hazır olduğu konusunda bir ipucumuz bulunmuyor.

⁵⁷ Nikephoros, **Short History**, s.153.

karşılanmaz ve bunu özgürlük kaybı olarak yorumlayarak isyan ederler. Kaçan Sevin imparatora sığınır; yerine Nikephoros'a göre Pagan veya Theophanes'e göre Bayan diye birisi geçer.⁵⁸

Bu Bayan da barıştan başka çare bulamaz. İmparatorla şahsen görüşür ve avanesiyle birlikte Sevin'e nefretlerinden dolayı azarlanırlar. Ardından barış yapılır. İmparatorun Bulgaristan'daki bazı kimselerle hesabı vardır ve bunları tutuklatır. Barış havasındayken geçitlerin korumasız olduğunu fark eden imparator ani bir kararla Bulgaristan'a saldırır ve Tunca boylarına kadar gider.⁵⁹

Nikephoros'ta bu son kısımda biraz değişiklik vardır. Buna göre Konstantinos, daha önce Sevin tarafından atanmış Umar adındaki önderi yerinden indirmek için Bulgaristan'a girer (766). Onun yerine Bayan'ın kardeşi Toktu'yu getirecektir. Tuna kıyısındaki ormanlara (Deliorman) kaçan Toktu ise kardeşiyle birlikte öldürülür. Onları destekleyen Kampaganos (Han Pagan) dedikleri komutan da Varna'ya gelip imparatora katılmaya çalışırken kölelerin ce öldürülür. Bizanslılar ise durumdan istifade ile pek çok Bulgar köy ve kentini yakarlar.⁶⁰

Muhtemelen Bulgaristan işleri oturmamıştı ki, 766 senesinde imparator yine seferdedir ve Beregeva geçidindedir. Aynı zamanda çok büyük bir filo harekettedir. Bu donanmayı gören Bulgarlar barış isterler. Ancak donanma kıyıda demirliyken sert bir fırtına başlar ve donanmayı neredeyse tamamen yok eder.⁶¹ Theophanes böyle bir felaketten 774 senesi için bahseder.⁶²

Durum gelişmeleri kenardan gözlemleyen Bizanslılar için dahi karışık gözüküyor. Taht kavgaları ve iktidar mücadeleleri esnasında belli zamanlarda kimin başta olduğunu tespit dahi mümkün olmayabilir. Ancak Bizans'ın üstün ve güçlü durumuna rağmen Bulgarlara kalıcı bir darbe vuramaması ve toprak kazanımının olmaması, durumun Bulgarlar açısından o kadar da zor olmadığını göstermektedir. Savaş taraftarlarının sürekli üstte kalması da morallerin aslında gayet iyi olduğunu, sadece başlarına iyi bir han aradıklarını göstermektedir.

669 yılı civarında Telerig'in başa geçmesiyle durum biraz değişmeye başlar.⁶³ İlk savaş Bulgarlar için felakettir. 773 senesinde Konstantinos büyük bir ordu ve donanmayla Bulgaristan'a yüklenir. Varna'ya kadar gider ama içindeki sıkıntıyı bastıramayıp korkudan barış yapar. Bulgarlar da buna meyillidir. İstanbul'a dönüşünde Bulgarların Makedonya'daki bir Slav kabilesini alıp kendi memleketlerine götürmek üzere ordu gönderdiklerini duyar. Araplar üzerine sefer yapıyor havası uyandırarak ani bir hareketle Bulgarlara saldırır ve kendisi

⁵⁸ Nikephoros, **Short History**, s.149, 151; Theophanes, **The Chronicle of Theophanes the Confessor**, s.599. Zlatarski, **İstoriya**, s.289, onun yerine Umar'ın geldiği düşüncesindedir.

⁵⁹ Theophanes, **The Chronicle of Theophanes the Confessor**, s.603.

⁶⁰ Nikephoros, **Short History**, s.153.

⁶¹ Nikephoros, **Short History**, s.157.

⁶² Theophanes, **The Chronicle of Theophanes the Confessor**, s.618.

⁶³ Bu hükümdarın kendisi de bir isyandan kaçıp Bizans'a sığınmıştır ama Zlatarski onunla birlikte "iç savaş" dönemini bitirmektedir: **İstoriya**, s.298.

kayba uğramadan büyük bir zafer kazanır.⁶⁴ Eğer Theophanes'in yukarıda verdiğimiz deniz faciası bilgisinde yanlışlık yoksa, imparator ertesini yıl da sefer yapmış gözüküyor ama kazaya geldiği için iyi bir sonuç alamamıştır.

Telerig öncelikle kendi ülkesine hâkim olması gerektiğinin farkına varır. Ülkesinde çok sayıda Bizans çarşının bulunduğunu bildiğinden, Bizans imparatoruna yazıp kaçıp sığınmak istediğini, ülkede kimlere güvenebileceğinin bildirilmesini ister. İmparator Bulgaristan'daki kendi adamlarını ona bildirince, Telerig hepsini öldürtür.⁶⁵ Üzüntüden saçları ağaran imparator Bulgarlar üzerine sefere çıkar ama ateşli bir hastalığa yakalanarak geri dönmeden gemi içinde ölür (775).⁶⁶

Ülkede istikrar sağlanmakla birlikte, Telerig muhtemelen savaş ve kati zafer isteyen beyleri tam memnun edemez ve nihayetinde kaçmak zorunda kalır. İstanbul'da 4. Leon baş-tadır (775-780). Han İstanbul'da vaftiz olur, patrik yapılır ve imparatoriçenin yeğeniyle evlenir (777).⁶⁷

Runciman'a göre Bizans açısından Bulgar meselesi çözülmüştü ve kalıntılar 'gerektiğinde kullanılacak bir barbar güç' olarak bırakılmıştı. Tamamen ortadan kalkması için bir sefer yeterliydi ama Tasvirkırcılığın yordduğu imparatorluk şimdilik bunu ihmal ediyordu.⁶⁸ Tasvir kırcılığın Bizans'ın askeri gücünü nasıl etkilediğini bilmiyoruz, zira Bulgarlara en büyük zararı en büyük tasvirkırcı olan 5. Konstantinos vermiştir. Bizans'ın İstanbul'un yanbaşındaki kendi arazisini fırsatı varken başka gayelerle almaması şeklindeki bir yorumun içi boş kalıyor. Üstelik Bulgarların herhangi bir toprak kaybı konusunda bile bilgimiz yok.

Telerig'i kaçırılanlar herhalde Bizans taraftarı değillerdi. Ülkeden Bizans etkisini silmişlerdi ama ileri harekât için de açıkça dermanları yoktu. Bir süre Bulgarlardan haber gelmemesini Bizanslıların onları görmezden geldiğiyle değil de, iki devletin dengede zoraki bir barış devresine girmesiyle açıklayabiliriz. Tahta geçtiğinde orta yaşlı olan Kardam, belli bir tecrübe ile hareket etmiş ve uzun savaşlardan yorulan halkını iyileştirmek için bir süre barışı korumuş gözüküyor.

Bulgarların önceki savaşlarda ciddi bir toprak kaybının olmadığını belirtmiştik. 791 senesinde, hiçbir zaman fethetmedikleri Güney Makedonya'yı bile kendi mülkleri görerek burada rastladıkları bir Bizans heyetini yok ettiler ve devlete ait malları aldılar. Tahtta bulunan 6. Konstantinos bu beklenmedik saldırıya bir seferle karşılık verdiyse de, Edirne'nin 20 km kuzeyindeki şimdiki Sinanköy mevkiine kadar ancak gidip, ilk çarpışmalardan sonra korkup çekilir. Bulgarlar da takip etmeyip çekilirler.⁶⁹

⁶⁴ Theophanes, **The Chronicle of Theophanes the Confessor**, s.616-617.

⁶⁵ Theophanes, **The Chronicle of Theophanes the Confessor**, s.618.

⁶⁶ Theophanes, **The Chronicle of Theophanes the Confessor**, s.619.

⁶⁷ Theophanes, **The Chronicle of Theophanes the Confessor**, s.622. Telerig'in mührü bulunmuştur. Mühürde adı *Telerug* olarak geçer. Beşevliev, **Pirvo-Bilgarski Nadpisi**, s.232.

⁶⁸ Runciman, **A History of the First Bulgarian Empire**, s.43.

⁶⁹ Theophanes, **The Chronicle of Theophanes the Confessor**, s.641.

Cephenin Edirne'nin yanıbaşında olması, önceki dönemde Bulgarların geri adım atmadıklarının ispatıdır. İmparator ertesı yıl, daha önce Bulgarlara ağır kayıplar verdiren adaş dedesinin yolundan giderek, bu kez Karadeniz sahilinden saldırır. Burgaz'ın kuzeydoğusundaki Karnobat yakınlarındaki bir kaleye konuşlanır. Kardam da ordusuyla kale önlerine gelir. Zaferin kendisinin olacağı kehanetlerine inanan imparator ayarlama yapmadan çıkıp saldırır. Yenilgi çok ağır olur ve Bizans'a pahaliya gelir. Çok büyük asker kaybının yanında komutanların çoğu ve kâhin cephede ölür ve bütün ağırlıklar kalır.⁷⁰

Bunun ardından barış yapılmadığını görüyoruz. Bunun sebebi Bulgar tarafının artan istekleri olabilir. Nitekim daha fazla bekleyemeyen Kardam 796 senesinde imparatora elçi gönderip kendisine haraç vermesini, öbür türlü İstanbul'a gelip bütün Trakya'yı harap edeceğini söyler. Sorunun Bulgarlara karşı daha büyük bir ordu çıkarmamakta olduğunu düşünen imparator cevabında "*Sen yaşlı bir adamsın. Zahmet etme. Ben oraya geleceğim*" diyerek, Anadolu birliklerini de çağırıp büyük bir orduyla sefere çıkar. Ancak ormanlık bölgeye çekilen Kardam, kanlı olacağı aşikâr bu savaşa girişmez ve Bizanslılar da öteye gidemeyip çekilirler.⁷¹

Bundan sonra da barış konusunda bilgimiz yok, ama savaş olmadığını biliyoruz. 6. Konstantinos'un gözleri annesi İrene tarafından millenir. İdareyi alan İrene'nin askeri bir faaliyeti zaten bilinmiyor ve etrafa ulufe dağıtarak barışı ve kendisini korumuştur. Kardam'ın ise bir taraftan içişleri denetimde tutmaya çalışmakla, bir taraftan da çöken Avar devletinin mirasıyla meşgul olduğunu tahmin edebiliriz. Avar mirasının paylaşılması ve sınırların oturmasının ardından Bulgarların yeniden Bizans'a döndüğünü görüyoruz. İstanbul'da artık İrene'yi taşıyamayan üst düzey görevlilerin darbesiyle Nikephoros (802-811) başa getirilirken, yaklaşık aynı günlerde Bulgar tahtına hariçten birisi geldi. Daha önce Avar bağılı olarak yaşarken özgür kalan Erdel veya Orta Tuna bölgesi Bulgarlarının önderi Krum/Kurum Han, ayrıntılarını bilmediğimiz bir siyasi ortamda Kardam'dan boşalan tahtta kendisini kabul ettirdi.

Tuna Bulgar devleti genellikle Hıristiyanlık öncesi ve sonrası diye bir zaman tasnifine tabi tutulur. Bunda haklılık payı olmakla birlikte, devletin iç veya dış siyasetinde bir değişim ve dönüşüme işaret etmeyen bu tasnif pek çok bakımdan yetersiz kalmaktadır. Bulgarların Türk kimliğini terk ve Slavlaşmaya başlaması Hıristiyanlığın ivmelendirdiği bir süreç olarak gözüküyor ama bu da kesin değildir. Hıristiyanlık olmasaydı Slavlaşma olmayacak mıydı veya daha erken bir Hıristiyanlık Slavlaşma sürecini de daha erkene mi alacaktı sorularının bu bakımdan olumlu cevabı bulunmamaktadır.

Biz siyasi gidişata dayalı bir tasnifin daha oturaklı olacağı düşüncesindeyiz. Devletin ilk 75 yılı açık şekilde esas düşman Bizans'a karşı üstünlükle veya dengede geçmiştir. Asparuh ve Tervel hanların başarılarıyla Bizans artık Bulgar gerçeğini kabullenmiş, bir taraftan da halkı birbirine düşüren Tasvirikürcülük akımı ve doğudaki meşgaleler yüzünden Bulgar'a yeterince dikkat ayıramamıştır. Bundan sonra Bizans'ın marifetiyle değil ama Bulgar'daki rahatsızlıkların yansıması olarak bir denge kurulmuş, çoğunlukla etnik kaynaklı

⁷⁰ Theophanes, *The Chronicle of Theophanes the Confessor*, s.643.

⁷¹ Theophanes, *The Chronicle of Theophanes the Confessor*, s.646.

(Bulgar-Slav çekişmesi) olarak yorumlanan gelişmeler Bizans müdahalelerine zemin hazırlamıştır. Bu müdahaleler ancak siyasi konularda olmuş, askeri olarak Bulgar'ın yenilip teslim alınması veya Bizans'ın bir takım isteklerinin kabul ettirilmesi gibi şeyler sözkonusu olmamıştır. Bu yüzden, 755-775 arasına tekabül eden bu dönemi fetretten ziyade siyasi istikrarsızlık dönemi olarak nitelemek yerinde olacaktır. 780'lerle birlikte Bulgar'ın yeniden üstünlük kurma çabalarına şahit oluyoruz. Kardam çağı ise bu çabaların açık ifadesini yansıtır ve eğer Bulgar'ın siyasi istikrarsızlık devrinde Bizans çevrelerinde bir ümit hâsıl oldu ise, bu sevdadan geçilmesini öğütler.

Asparuh'un gelişinden Kardam'ın ölümüne kadarki dönemde Bulgar hâkimiyetindeki arazi bakımından ileri ve geri fazla bir hareketlenme olmamıştır. Bu bakımdan bu dönemi hâkimiyetin pekişme çağı olarak niteleyebilir ve geniş vadeli bir zaman bölümlemesinde bu 120 yılı tek bir çağ olarak ele alabiliriz. Daha alt bir bölümlemeyi ise tutunma, istikrarsızlık ve toparlanma dönemleri olarak yapabiliriz. Kardam'dan sonra gelen Kurum Han'la birlikte yeni bir çağ başlamaktadır ve artık hiçbir şey eskisi gibi olmayacaktır.

KAYNAKÇA

- Ahmetbeyoğlu, Ali, "Tervel Han (702-718)", **Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan**, İstanbul, 1991, s.563-568.
- , "Bulgar Hakanlar Listesi", **Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı 14 (1994), s.1-8.
- , "Kubrat Han ve Büyük Bulgar Devleti'nin Kuruluşu", **Karadeniz Araştırmaları**, Sayı 13 (Bahar 2007), s.35-42.
- , "Yurt Tutan Hükümdar Asparuh Han ve Tuna Bulgar Devletinin Kuruluşu", **Omeljan Pritsak Armağanı**, yay. M. Alpargu – Y. Öztürk, Sakarya, 2007, s.395-401.
- Artamonov, M. A., **Hazar Tarihi**, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, 2004.
- Beşevliev, Veselin, **Pırvo-Bulgarski Nadpisi**, Sofiya, 1979.
- Curta, Florin, "Qagan, Khan or King? Power in Early Medieval Bulgaria (Seventh to Ninth Century)", **Viator**, XXXVII (2006), s.1-31.
- Dunlop, Douglas M., **The History of the Jewish Khazars**, Princeton, 1954.
- Fehér, Géza, **Bulgar Türkleri Tarihi**, 2. baskı, Ankara, 1999.
- Fine, John van Antwerp, **The Early Medieval Balkans: A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century**, Michigan 1991.
- Golden, P. B., **Türk Halkları Tarihine Giriş**, çev. O. Karatay, 2. Baskı, Çorum 2007.
- Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraus). **Abû'l-Farac Tarihi**, çev. Ömer R. Doğrul, C.I, 3. baskı, Ankara, 1999.
- Halperin, Ch. J., "Bulgars and Slavs in the First Bulgarian Empire, A Reconsideration of the Historiography", **Archivum Eurasiae Medii Aevi**, 4 Cilt, Wiesbaden, 1983.
- Hewsen, Robert H., **The Geography of Ananias of Şirak. The Long and Short Recessions**, Wiesbaden, 1992.
- Hristov, Hristo, **Bulgaria 1300 Years**, Sofya, 1980.
- Kafesoğlu, İbrahim, **Bulgarların Aslı**, Ankara 1985.

- Karatay, Osman, “Kuber Han’ın Göçü ve Türk İsimli Sırp Kralları”, **Bilig**, Sayı 18 (Yaz 2001), s.27-47.
- , “Omurtak Han’ın Rüyası: Bulgarların Türklükten Çıkışının Hikayesi”, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, sayı 183-189’da (Mart-Eylül 2002) tefrika.
- , “Ziezi ex quo Vulgares: Orta Asya’da Bulgar Aramak”, **Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları**, III/5 (2008), s.48-67.
- Kayapınar, Ayşe, “Tuna Bulgar Devleti (679-1018)”, **Türkler**, II, yay. K. Çiçek vd., Ankara, 2002, s.630-640.
- , “Bulgarların Balkanlara Göçü ve Tuna Bulgar Devleti”, **Balkanlar El Kitabı**, I, yay. O Karatay – B. A. Gökdağ, Çorum-Ankara, 2006, s.105-128.
- Kokovtsov, P. K., **Yevreysko-hazarskaya perepiska v X veke**, Leningrad, 1932.
- Michel le Syrien, **Chronique de Michel le Syrien, Patriarche jacobite d’Antioche**, yay. J. B. Chabot, II, Paris, 1901.
- Nikephoros, **Short History**, çev. C. Mango, Washington, 1990.
- Ostrogorsky, George, **Bizans Devleti Tarihi**, çev. F. İşıltan, Ankara, 1995.
- Povest’ vremennix let po Lavrent’evskoy letopisi**, yay. D. S. Lihaçev - B. A. Romanov, Moskva-Leningrad, 1950.
- Róna-Tas, András, “Where was Khuvrat’s Bulgharia?”, **Acta Orientalia Hungaricae**, 53 (2000), s.1-22.
- Runciman, Steven, **A History of the First Bulgarian Empire**, London, 1930.
- Tekin, Talat, **Tuna Bulgarları ve Dilleri**, Ankara, 1987.
- Theophanes, **The Chronicle of Theophanes the Confessor**, çev. C Mango - R. Scott, New York, 1997.
- Tryjarski, E. “Protobulgarzy”, in K. Dąbrowski - T. Nagrodzka-Majchrzyk - E. Tryjarski (eds), **Hunowie Europejscy, Protobulgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie**, **Warszaw, 1975, s.147-378**.
- Tzvetkov, Plamen S., **Bulgariya i Balkanite ot Drevnostta do naši dni**, Varna, 1998.
- Yücel, Mualla U., **İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler**, Ankara, 2007.
- Zlatarski, Vasil, **İstoriya na bulgarskata dirjava prez Srednite vekove**, Cilt I/1, Sofiya, 1970.